

CAMAL AĞA DİLBAZININ “DİVANI-FƏSAHƏT”İNİN DİLİ II HİSSƏ

Sevinc Şahverdiyeva

Elin Səsi İctimai Birliyi, Bakı, Azərbaycan
e-mail: sahverdiyevasevinc68@gmail.com

Xülasə. Azərbaycan dilinin çoxəsrlik tarixini öyrənmək baxımından ayrı-ayrı yazılı abidələrin tədqiqinin böyük əhəmiyyəti vardır. Dil tarixi qarşısında qoyulmuş vacib məsələlərdən biri də həmin abidələrin dil və üslub, leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında müstəsna xidmətlərlə seçilən XIX əsr sənətkarı, məşhur Dilbazilər əsilzadə soyunun parlaq təmsilçilərindən olan Camal ağanın “Divani-fəsahe”ində morfoloji xüsusiyyətlərin araşdırılması ən aktual problemlərdən biridir. Çünki Azərbaycan dilinin inkişaf edib, zəmanəmizə qədər gələn morfoloji quruluşunun nədən ibarət olduğunu ətraflı surətdə təsvir etmək üçün, hər şeydən əvvəl onun morfoloji vasitələrini bilmək lazımdır. Morfoloji vasitə dedikdə, sözlərin quruluşunu əmələ gətirən üsulları, ayrı-ayrı sözlərin dəyişməsinə, yeni sözlərin yaranmasında bilavasitə iştirak edən morfoloji əlamətlər nəzərdə tutulur. Şairin əsərləri ədəbi-bədii dilimizin tarixi inkişafını izləmək üçün zəngin materialdır. Araşdırmalar göstərir ki, şair Azərbaycan dilinin incəliklərini, onun ifadə vasitələrini hərtərəfli dərk edən bir sənətkar və sözə yüksək qiymət verən, onun təsir qüvvəsini, qüdrətini duyan şair olmuşdur. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyasının birinci qrupunu təmsil edən əsas nitq hissələri “Divani-fəsahe”də təfəsilatı ilə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Divani-fəsahe, tarixi morfolojiya, əsərin dili, divan ədəbiyyatı, əsas nitq hissələri.

THE LANGUAGE OF JAMAL AGA DILBAZIN'S “DIVANI-FASAHET” PART II

Sevinj Shahverdiyeva

Voice of the Nation Public Union, Baku, Azerbaijan

Abstract. The study of individual written monuments is of great importance in terms of studying the centuries-old history of the Azerbaijani language. One of the important tasks of the language before the history is to study the linguistic and stylistic, lexical, morphological and syntactic features of these monuments. In this regard, the study of morphological features in the “Divani-Fasahet” of Jamal Agha, a 19th century artist who distinguished himself with his exceptional services in the development of the Azerbaijani literary language, one of the brightest representatives of the famous Dilbazi noble family, is one of the most urgent problems. In order to fully understand the morphological structure of the Azerbaijani language, which has developed and survived to our time, it is necessary, first of all, to know its morphological means. Morphological tool means the methods that form the structure of words, the changes of individual words and the morphological features that directly participate in the formation of new words. The poet's works are a rich material for tracing the historical development of our literary and artistic language. Research shows that the poet was an artist who thoroughly understood the subtleties of the Azerbaijani language, its means of expression and a poet who highly valued the word, felt its influence and power. The main parts of speech representing the first group of the historical morphology of the Azerbaijani language are reflected in detail in “Divani-fasahet”.

Keywords: Divani-fasahet, historical morphology, language of the work, Divan literature, main parts of speech.

1. Giriş

Bəşər mədəniyyətinin hər bir məhsulu kimi dil də tarixi təhlil predmetidir. Yəni hər bir dilin quruluşunun müasir vəziyyəti öyrənilməsi kimi, həmin quruluşun tarixi də araşdırılmalıdır.

Beləliklə, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası fənni Azərbaycan dilinin morfoloji və sintaktik quruluşunun tarixi inkişafını öyrənir [9, s.5].

Tarixi qrammatika birinci növbədə, yazılı abidələrdən çıxış edir, bu abidələr dilini xronoloji ardıcılıqla izləyir. İlk yazılı nümunə kimi, İ. Həsənoğlunun xatırladılan qəzəllərinin dili alınır. Qazi Bürhanəddinin, Nəsiminin (XIV əsr), Kişvərinin (XV əsr), Xətəinin, Füzulinin (XVI əsr) və görkəmli söz ustalarının divanlarının dili, “Dastani-Əhməd Hərami” (XVI əsr) məsnəvisini, “Əsrənamə” (XV əsr), “Şühədanamə” (XVI əsr) tərcümələrinin dili Azərbaycan dili tarixi qrammatikasının mötəbər mənbələrindəndir. İbn Mühənnə və Naxçıvani lüğətlərinin (XIII-XIV əsrlər), “İxtiyarati-qəvaidi-külliyə” (XV əsr), “Kəvamilüt-təbir” (XVI əsr) kimi elmi əsərlərin, orta əsrlərə aid nadir rəsmi sənədlərin də dili olduqca qiymətli material verir. XVII-XIX əsrlərdə daha da artan yazılı abidələrimizdən hər biri öz əsrinin dil mənzərəsi haqqında məlumat mənbəyidir [9, s.10].

Tədqiqat obyektimiz olan Camal ağa Dilbazinin “Divani-fəşahət”inin dili də XIX əsr divan ədəbiyyatını rəvnəqləndirən məxəz və onun tarixi morfolojiyası ilə yaxından tanış olmağa şərait yaradır. Belə ki, tarixi morfolojiya dilin morfoloji quruluşunu, nitq hissələrinin morfoloji xüsusiyyətlərini tarixi aspektdə tədqiq edib öyrənir. Hər bir nitq hissəsi, özünəməxsus morfoloji əlamətlərinə, vəzifə və mənasına görə, əsasən, sabit qalır. Lakin zaman keçdikcə bunlar, az da olsa, kiçik bir dəyişikliyə uğrayır, dəqiqləşir, qrammatik quruluşun keyfiyyətə yaxşılaşmasına səbəb olur [9, s.34]. Bu baxımdan, Dilbazi divanının ehtiva etdiyi əsərlərdə morfoloji xüsusiyyətlərin - əsas nitq hissələrinin təhlili qarşımızda duran məsul vəzifələrdəndir.

İsim. Sadə isimləri mənşəyinə görə iki qrupa bölmək olar.

a) Müasir Azərbaycan dilində işlənən isimlər [4, s.34]. Məsələn, könül, daş, baş, göz, köks və s. Dərdü dilimi desəm yanar daş [1, s.21], Qəm çəkmə könül, bir gün olar taleyin məsud [1, s.122].

b) Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik hesab edilən isimlər [4, s.34]. Yüz (üz) - Yüz qoydu ədəblə ziri xakə [1, s.16], Topraq (torpaq) - Sən tərki-bədən ol, çürüsün topraqı dönsün [1, s.45], Yarpağ (yarpaq) - Şəcər tək çilleyi-əflakidən tökülmüşdü yarpağı [1, s.243], Əyağ (piyalə,qədəh) - Saqi, əlaman, bizə əyağ ver [1, s.18].

Ərəb və fars dilindən gəlmə sözlər

Bəqa (ə) - daimilik, əbədilik. Dünya sevənin bəqası olmaz [1, s.3].

Sərvər (f) - başçı, rəis. Mehdiyi-zəmanə sərvərimdir [1, s.13].

Təəşşüq (ə) - aşiq olma, sevmə. Əzrayə təəşşüq etdi. Vamiq [1, s.8].

Pasiban (f) - keşikçi, gözətçi. Anlara həmişə pasibanəm [1, s.7].

Düzəltmə isimlər - isim, sifət, say, əvəzlik və feil köklərinin sonuna sözdüzəldici şəkilçilər artırmaq yolu ilə yaranır [9, s.53]:

1. -lıq,-lik,-luq,-lük,-lığ - Möhtaclıq isə cəhənnəmin özündən əşəddir [1, s.36].

Getdi, zail oldu ol dəlilik [1, s.24].

Qayıt doğru yola, hər bir mənfəəti doğruluqda görərsən [1, s.43].

Hökumət isə bu əhvaldan şübhəyə düşüb Şeyx Mir Həmzə əfəndini aparıb sıxışdırırlar, sürgünlük kimi fikirlərdə olurlar [1, s.51], Görmədim meyxaneyi-aləmdə heç bidarlıq [1, s.161].

2. -çı,-çi,-çu,-çü. Azərbaycan dilində söztörədici şəkilçilərdən biridir [9, s.55].

Və ələlxüsus taliblərə və talibələrə təlimatçı tərəfindən göstərilən üzərə təmizliyə və pak məlbusat ilə müləbbislənməyə cəhd edib pak, mütəhhər ilə tərbiyə evinə gəlməlidirlər [1, s.29].

Fasiq xocaların göftgusindən müşahidəçi nəzərə almamışdır [1, s.54].

Müasir ədəbi dilimizin həm yazılı, həm də şifahi növündə yeni bir şəkilçiyə rast gəlirik, bu iki tərkib hissədən düzələn (-çı və -lıq) mürəkkəb quruluşlu -çılıq, -çilik, -çuluq, -çülük şəkilçisidir [9, s.56]. Axırki peşimançılıq və nədamət faydə verməyəcəkdir [1, s.83].

3. -daş. Beyləmi olur yarlıq, qəhr eylədin sirdaşına? [1, s.251].

4. -ış, -iş, -uş, üş. Dünyada yaşayış və rahatlıq elm və sənətə məxsusdur [1, s.31].

5. -ağ, -ək, -q, -k. Sayəni kəsmə amandır, harda olsam et sorağ [1, s.161], Gah xab və gah oyaq olursan [1, s.10].

Can verirəm gəlsələr rahinə mehmanların,

Var idi hər ehtiyac, şübhə nə, hazır otağ [1, s.162].

Misallarda gördüyümüz otaq-otur+aq kimi lüğət vahidlərinə çevrilmiş sözləri parçalamaq olmaz. Çünki kök və şəkilçi bir-biri ilə elə qovuşmuşdur ki, bunları çətinliklə ayırmaq olur. Bəziləri tərkib hissəsinə ayrıldıqda isə kök hissəsi (oyaq-oy, otaq-ot) heç bir mənə ifadə etmir [9, s.60].

6. -ma, -mə. Yalan, saxta uydurmalar [1, s.70], Gəlmənizi gözləyirəm ehmal etməyəsınız. [1, s.72]

7. -ı, -i, u, -ü. Sən qorxu altına aldığı avam cəmaətdir [1, s.73].

8. -laq. Yay girəndə yaylağa atları sifariş etdim [1, s.75].

9. -gi. ol fani bir sevgidir [1, s.42].

10. -lar, -lər. Əlbəttə, yaxşılardan borcudur ki, dünyada nəsihət ilə adəm övladını doğru yola tərgib edə [1, s.36], Nəfsani deyilən cərəyan gözəllərin cəmalinə, zinətinə, xoş ləhcəsinə, təravətinə vurulub [1, s.39].

11. -lı, -li, -lu, -lü. Osmanlıdan bir şəxs gəlib, əlan Qaraqoyunludadır [1, s.69].

Və bir atlı da göndərir Cəfərlidəki tərəfeynlərinə dəxi xəbər bildirmişdir [1, s.66].

12. -iyyət. Öləndə bu avam xəlv də qəbrimi pir deyib yapışıb variyyət tökəcəklər [1, s.79].

13. -izm. ...guya Şeyx Mir Həmzə əfəndi şeyxlik edir, müridizm işlərində dara olub xəlqi başına toplayıb [1, s.51].

14. -gir. Eylədi Giryan səni eşq, vəli, dəstgir [1, s.119].

15. stan. ...dağıstanlı Şeyx Şamilin xürucu kimi bunun da hərəkətləri o misləndə olmağına bənzəyir [1, s.51].

16. -zar. Bülbüli-nələndəyəm, gülzaridən ayrılmışam [1, s.232].

17. -dar. Vay yüz min vay kim, dildardən ayrılmışam [1, s.232].

18. -şən. Ötər gülşəndə bülbüllər qonarlar gül butağında [1, s.203].
19. -xana. Yardən ayrılmaq olmaz, çıx bu zülmətxanədən [1, s.103].
20. -namə. Həm “Nigarnamə” kitabı var idi [1, s.47].
21. -keş. Yoxdurur bu mən kimi bir dərdkeş, möhnətzədə [1, s.200].
22. -gah. Yollarda yaxşı, gözəl, mənzərəli düşərgahda dayanıb düşərdik [1, s.77].
23. -zadə. Daş Salahlı kəndində öz damadı Mustafa ağa Miralayzadəyə tapşırıb [1, s.62].

Mürəkkəb isimlər

1. Leksik-sintaktik yolla iki ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb isimlər [4, s.40].
Məşuqinin adı idi Şahnigar [1, s.47], Əhl-əyal, qohum-əqraba ilə görüşdük [1, s.75].
2. Sifətlə ismin birləşməsindən düzələnələr [4, s.40].
Ağbaba mahalından Borçalı elindən Hacı Mahmudun adına mal qoyun damazlıq yığırlar [1, s.59].
3. Feillə feilin birləşməsindən düzələnələr [9, s.71].
Nedəyim bülbül der gəl-gəl, gülə həsr eyləmiş varın [1, s.216].

Sifət. Sadə sifətlər

Divanda işlənmiş sadə-əsli sifətlərin çoxu istər dilimizin lüğət tərkibində, istərsə də lüğət fondunda heç bir dəyişikliyə uğramamış, müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi özünü göstərmişdir [4, s.41].

Gözəl cəmalinə talib olub sevdiyi dildarı bir arayə alıb [1, s.39].

Həyat əvvəlki qərarda durmayıb, hər ikisinin dəxi zinəti pozulur, yaşıl yapraqları xəzanə verir [1, s.40].

Şairin əsərlərində ərəb, fars dilindən alınmış sifətlərdən də istifadə edilir [4, s.42].

Vurdu bəni görəndə, yüzdə siyah xalə bax [1, s.117], Qalar qarşundə rubəru, içərsən badeyi-əhmər [1, s.134], Yanağın ətləsü diba, gözəldir gözlərin ziba [1, s.225].

Düzəltmə sifətlər

Düzəltmə sifətlər iki yolla əmələ gəlir: 1) İsmədən düzələn sifətlər [9, s.77]:

1. -lı,-li,-lu,-lü. əvvəlinci xəlifəsi Qanqallı Qazi əfəndidir [1, s.54].
2. -siz. Avam cəmaət elmsiz, gözü bağılı [1, s.61].
3. -ki. ...qorxun axırki gününüzdən, peşimanə gününüz daldadır [1, s.84].
4. -dakı, -dəki. Saxlaram dildarımı canımdakı candan əziz [1, s.125].
5. -gə. Əlimdən aldın, ey dilbər, mənim bir ixtiyarım yox,
Ki sənsən zikrə fikrim, səndən özgə intizarım yox [1, s.118].

2) Feildən düzələn sifətlər.

1. -ıq. Açıq və gülər yüzlü, hürriyyə qıyafət və nəzakət, nazlı bir sona olub [1, s.48].
2. -q. ...qışın soyuq günlərinə davam edəməyib yolda xəstələnibdir [1, s.61].

Divanda, həmçinin ərəb və fars dilindən dilimizə bütöv halda keçən sözlər var. Onların kök və şəkilçi kimi izahına ehtiyac yoxdur [4, s.44].

Həmdullah, çıxmışam meydanə, ey dili-biriya [1, s.99].

Bu isə bir sifəti-mələkiyyə olub cismi lətifədir ki, ələ gəlməz [1, s.41].

Mürəkkəb sifətlər

1. Birinci tərəf mənsubiyyət şəkilçili isim, ikinci tərəf sadə-əslı sifət [4, s.45].

Yoxdu bir imdad edən, mən günüqarə, ey həkim [1, s.188].

2. İki sadə sifətin yanaşması və təkrarı ilə düzələn mürəkkəb sifət [4, s.45].

Bəndən yarə salam söylə, gözəl-göyçək kəlam ilə [1, s.204].

Ələlxüsus ayrı-ayrı yerlərdə anın adına buğda, arpa, çəltik əkilib, tədarük olunub [1, s.59].

3. İki düzəlmə sifətin təkrarı ilə. Dürlü-dürlü heyvası var, narı ayrıdır [1, s.261].

Sifətin dərəcələri. Adı dərəcə müasir dilimizdə olan sifətlərdən fərqlənir [4, s.46].

Çoxaltma dərəcəsi mənaya görə müxtəlif növlərə bölünür [9, s.93]. **Artıqlıq növü** əsil-sadə sifət köklərinin sonuna -cə, -ca şəkilçisi gətirməklə düzəlir [9, s.95]. Almış əlinə gözəlcə təsbih, Oxur ol ayeyi-şura, bu bir xoşca cəmiyyətdir [1, s.244]. **Şiddətləndirmə dərəcəsi** əşyanın daşdığı keyfiyyətin və ya əlamətin tamlığını, dolğunluğunu, ikiqatlılığını bildirir [9, s.45].

Ziyadə - Ərəb mənşəli ziyadə çox mənasında işlənir [4, s.49].

...ziyadə darlıq peyda olub darlıq çəkdiyə, bir qədər əziyyətdən sonra ana bətnindən dışarıya çıxmağa səy edib [1, s.41].

Daha - Və qeyri Yevropa dövlətlərində daha cürbəcür tərbiyələr verib karə gəlirlər [1, s.31].

Çox - Açardı vəli ana çox əsrar [1, s.25].

Say. Miqdar sayları ayrı-ayrı lüğət vahidləridir [9, s.98].

Aldı özünə cahanda bir ad [1, s.3], Burada iki yol ayrıdır [1, s.35].

Divanda da bir sözünün işlənmə dairəsi - üslubi, qrammatik və semantik imkanları genişdir [4, s.51].

Zülmətdə ikən açıldı bir nur [1, s.4], Bir ləhzə nəfsaniyyətdən asar olmayıb [1, s.41].

Onluqlar bir qayda olaraq təklil bildirən saylardan əvvəl gəlmişdir [9, s.98].

...elə ki, hədd-bülüğə çatdı, on dörd sinninə baliğ oldu, onun dürlü-dürlü fikirləri artar [1, s.41].

Altmış və yetmiş sayları bəzi cüzi fərqlərə baxmayaraq miqdar saylarının sonuna artırılan -miş şəkilçisinin vasitəsilə düzəlmişdir [9, s.99].

Hüseynin şəhadəti və yetmiş iki şühədanın qətlə yetirilməsi [1, s.87].

İnsanlar fikir edirlər ki, əlli-altmış yaşlı adamlar da oxuyub-yaza bilərlərmi? [1, s.31].

Dilbazi dilində fars dilindən alınmış miqdar saylarına da təsadüf etdik.

Üzüldükə ignədən keçdik, sana səd afərin, Giryan [1, s.128], Müdavim olduğum çün çehel sal ikmalə səy etdim [1, s.196], Vətəndən tarik oldun sən neçə müddət, həzar illər [1, s.199].

İsmi daha dəqiq, konkret aydınlaşdırmaq üçün miqdar sayları ilə isimlər arasına **numerativ** sözlər artırılır [4, s.51].

...bir kərə anlamalısınız ki, nəfəsimiz uzanıb, bizə tənəffüs verilmişdir [1, s.33], Və bir parə böyük kəndlərdə, Qıraq Salahlı kimi məşhur qəryədə Hacı Mahmudun eyb-nöqsanlarını və tamahkarlığını... bir və bir bəyan etdim [1, s.72], Kimsə bir qətrə içərsə, olur dərdinə dəva [1, s.100].

Sıra saylarının şəkilçiləri iki imlada yazılmışdır: 1) -mci, 2) -nci [9, s.100].

Belə ki, əvvəlimci Qanqallı Qazi əfəndinin xilafəti Həzrət Əbubəkr raziullah ənhümanın xilafətidir [1, s.86], Dördüncü xəlifəsi İslambullu Yəsari Hüseyn Xülusi əfəndidir [1, s.54].

Sıra sayları içərisində azərbaycanca sözlədən başqa bir də ərəb dilindən alınmış və sıra sayı məzmunu bildirən sözlər də işlənmişdir [9, s.101].

Cənabi-həqq cümlənizə əvvəla təvfiq və saniyən səhhəti səlamət, əqlü rüşd və fəhm versin [1, s.36].

Bölgü saylarının normal şəkli miqdar saylarının təkrarı ilə düzəlmişdir [9, s.102].

Aldadırdı xəlqi bir-bir şeyx adı ilə müdam [1, s.39].

Mənə qəm xar olanlar birvəbir getdilər, tək qaldım [1, s.117].

Qeyri-müəyyən miqdar sayları, əsasən, az və çox sözləri ilə ifadə edilmişdir [9, s.102].

...müsafirə Hacı Mahmudun tərifi üzərə yenə çox hörmət və böyük ziyafətlər bulundu [1, s.64].

Divanda fars dilindən alınmış kəm (az) qeyri-müəyyən sayına da təsadüf etdik.

Belə bir kəmbəxt olarmı, pusquda durdum görəm [1, s.214].

Qeyri-müəyyənlik bildirmək üçün başqa üsullardan da istifadə edilmişdir [9, s.102].

1. Miqdar saylarının yanaşması yolu ilə düzələnlər [9, s.102].

Yüngül qara qızdırma üç-dörd gün çəkdi [1, s.77].

2. Miqdar sayı bir-lə sual əvəzliyinin, neçə-nin birləşməsindən düzəlir [9, s.103].

Bir neçə müdəbbirin tədabiri üzərə Qarabağdan çıxdı [1, s.52].

3. Bir neçə sözündən sonra gələn isimlər çox zaman -lar,-lər şəkilçisi də qəbul edir [9, s.103]

Bir neçə furqonlar hazır olub, hökumət xərci ilə aparılmışdır [1, s.58].

4. Qeyri-müəyyən sayların bir növü də iki eyni sözün təkrar edilməsi yolu ilə düzəlmişdir [9, 103].

Guruh-guruh yeyib-gedərdilər [1, s.59].

5. İsmədən əvvəl neçə sual əvəzliyinin işlənməsi ilə [4, s.53].

Çəkdim neçə müddət işrə zəhmət [1, s.5], Keçdi neçə il bu macərədən [1, s.24].

Divanda, həmçinin qeyri-müəyyənlik bildirən bu qədər sözünün sinonimi bunca və muncadan da istifadə edilmişdir.

Tükənməz bunca qurbanlar sənindir [1, s.132], Bunca müddətdir ki, pəyamın gəlməz [1, s.146].

Canımı qoydum yolunda munca, Giryan, yar üçün [1, s.188].

Əvəzlik. Şəxs əvəzliləri. I şəxsin tək iki imlada: mən və bən kimi yazılmışdır [9, s.104]. Əlhasil sana mən qul idim [1, s.5], İçib bənlik şərabın, məst olub xülyayə qərğ olmuş [1, s.152].

I şəxs əvəzliyinin tək yönlük halda iki şəkildə mənə - mana, bana işlənmişdir [9, s.105].

Rəhm eylə mənə behəqqi-səhba [1, s.5], Göstərdi mana dolu piyalə [1, s.18],

Şahnigarın bana təqrirlə düşünmə ləziz [1, s.126].

II şəxs. Azərbaycan və türk dillərinin bir çoxunda sən kimi işlənmişdir [4, s.55].

Giryan kimi bir püxtəni sən səngə gətirdin [1, s.17].

İkinci şəxsin tək də iki şəkildə sənə - sana işlənmişdir [9, s.106].

Yoxdur sana heç misli-manənd [1, s.27].

III şəxs. Əvəzliyin bu növü əksər türk dillərində o, ol şəkildə işlənir [4, s.56].

O dəxi ruhaniyyət bir aləmdir [1, s.42], Bağlamışdı belinə ol zülfıqar [1, s.46].

Ol şəxs əvəzliyi hal, kəmiyyət, inkar şəkilçiləri qəbul edərkən -l samiti düşür, o saiti a-ya çevrilir və özündən sonra bitişdirici -n samiti qəbul edir [4, s.57].

Bir zərbədə anı etdi irşad [1, s.16], Dərmanını anda çü bulardı [1, s.26].

I-II şəxsin cəminə gəldikdə, burada heç bir əsaslı dəyişiklik nəzərə çarpmır [4, s.58].

Siz deməyin ki, biz əhli deyiliz, yaşımız keçib, sənət ögrənmək mümkünatdan deyildir [1, s.30].

III şəxs cəmini ifadə etmək üçün o-dan sonra bitişdirici ünsür -n və ondan sonra da -lar şəkilçisi artırılır və onlar şəklinə düşür. Ol şəxs əvəzliyi isə cəm şəkilçisi qəbul etdiyi vaxt sözün kökü o keyfiyyətə dəyişərək, a-ya çevrilir, onlar əvəzinə anlar kimi işlənir [9, s.107].

...dolanmasının gedişatını onlara bildirmək hər bir fərdin borcudur [1, s.35].

Dərdin olur anlara şəfayə [1, s.11].

İşarə əvəzliləri. Müasir Azərbaycan dilində yaxın məsafə üçün bu, bir az uzaq və daha uzaq məsafə üçün isə o əvəzlik sözü işlənir [9, s.110].

Eşq odu yanır bu təndə gümrəh [1, s.6], Açıldı bana o bəbi-rəhmət [1, s.5].

O-nun qədim forması ol XVIII əsrin sonlarına qədər dilimizdə daha çox işlək olmuşdur [9, s.111].

Dərdi-dilim ol yarə bəyandır [1, s.5], Can verməyən ol xubanı bulmaz [1, s.10].

Həmin, həman - Həmin sinnində Boyəhmədli kəndində Sumagüllüçəli Şahnigar adlı bir qıza vurulub [1, s.48], Haman türbəninin məsarifi üçün bir müddət içərisində hasilə gəlib və civarında gözəl mədrəsələr yasalıb [1, s.58].

Ha elə - Ha elə də insanlar onun misilli şeydirlər [1, s.44].

Divanda kəmiyyət bildirən munca kimi sözə də təsadüf edilir ki, bu da funksional cəhətdən işarə əvəzliyi hesab olunur [4, s.63].

Mana eyb eyləmə munca deyirəm yar sözünü [1, s.207].

Sual əvəzlilikləri sual bildirən sözlərə deyilir [11, s.63].

Kim - Bilməzəm kim edəcək mən kimi düşvarə əlac [1, s.113].

Nə sual əvəzliyi abidədə necə mənasında, həm də öz əsl mənasında işlənərək hal, kəmiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri qəbul edir [4, s.64].

Nə atəşlər saçırısan hər tərəf, hər yan, dəli könül [1, s.189].

Nədir axır, nədir üqba təfəkkür eyləməzsən, sən [1, s.88].

Nəyə, niyə - bunlar nə üçün əvəzliyinin sinonimidir [4, s.64].

Nəyə gərəkdir bizə bu tümtəraq? [1, s.164], Niyə bica yerə etdin bu şərəbxar ilə bəhs [1, s.112],

Sufhalər nə üçün eylədi kəndar ilə bəhs [1, s.112].

Divanda nə üçün sual əvəzliyinin neçün və neçin variantları da vardır. Bəs neçün şad olmadın, dünyadə Giryan olmusan [1, s.100], Təvəccöh eyləyib keçdin, neçin bəs etmədin cövlan [1, s.118].

Nədən - nə üçün sual əvəzliyinin sinonimi olan bu əvəzlik xəbər şəkilçisi ilə də işlənir [4, s.66].

Nədəndir ki, Yəhya-ül-əzəmin gəlməz [1, s.146].

Hanı - Hanı aşiqi məsud tək zərəfət etdiyim günlər [1, s.139].

Hansı - Hansı yolu seçmək lazımdır, xeyirlisini, ya şərlişini? [1, s.35].

Qayıdış əvəzliyi. Öz təyini əvəzliyi ilə mənsubiyyət şəkilçilərinin birləşməsindən düzələn qayıdış əvəzliyi orta əsr yazılı abidələrimizdə işlək olmuşdur [4, s.68].

Və xəlqə zülm və xəyanəti nə vəqtə kimi özünüzə rəva görəcəksiniz? [1, s.84].

Təyini əvəzliliklər

Hər, bütün təyini əvəzlilikləri morfoloji dəyişikliyə məruz qalmır [5, s.173].

Hər yerdə alırsan əlbət ilham [1, s.3], Bir görüşdə tarümar etdin bütün variyyətüm [1, s.224].

Öz - Axır nəticədə Şahnigar qalxıb öz evinə gəldi [1, s.49].

Özgə - Sordum ətibba, dedilər özgə yox,

Dərdinə, Giryan, ləbi-gülgün əlac [1, s.114].

Küllün - küll, bütövlük, bütün, kəffətun - cəm, məcmu mənasını bildirən ərəb sözləridir [8, s.316].

Veyis əfəndi bunlara küllü məbləğ endirir [1, s.79], Və biləsiz ki, elm və sənət ögrənmək kəffə insanlara və cavanlara və qartlara, ərəglərə və qadınlara dəxi vacibədənir [1, s.30].

Cümlə - ərəb mənşəli olan bu söz divanda bütün, hamı sözlərinin sinonimi kimi işlənmişdir [4, s.69].

Vurdular ol təbli kabusı, ayıldı cümlə xəlq [1, s.155].

Qeyri-müəyyən əvəzliliklər qeyri-müəyyən şəxsi və ya əşyanı bildirir [10, s.70].

Kimsə - Gər kimsə avlar bular həyatı,

Əndişə edərmi ol məmatı? [1, s.3].

Kimi - Kimi ağlar, kimi gülər, kimi təkrar ilən oynar [1, s.137].

Biri, Birisi - Ancaq bu hərəkətlər guya iki cərəyana ayrılır, o isə bu şəkildədir, biri nəfsani və o birisi dəxi ruhanidir [1, s.39].

Hər birisi - Kürsiyyi-xəttabə oldu azim,

Hər birisi bir elmdə lazım [1, s.37].

Hər kəs, hər kim, hər kimsə, heç kimsə, heç kim, heç.

Hər kəs gedəcək giyamə üryan [1, s.16], Hər kim görüb eylədi riayət [1, s.24], Hər kimsə görüb təəccüb etdi [1, s.23], Hiç kimsə ana edərmi rəğbət [1, s.24], sağa-sola çapıb heç kimə fürsət vermədiyindən mənim üstümə saldıraraq meydan arayırdı [1, s.87], Bir belə nəhl ilə hiç əhdü peyman etmə kim [1, s.251].

Hamı - Qoymuşam can ilə baş mən, hamı gözlər yolunu [1, s.213].

Zərflər hərəkətin tərzini, zamanını, yerini, miqdarını bildirən əsas nitq hissəsidir [5, s.228].

Tərzi-hərəkət zərfləri - Birlikdə gəzirlər ol vərədə [1, s.6], Çox dərtli gələrdi həlqə-həlqə [1, s.26].

Zaman zərfləri - Sən həmişə dilimdə virdim [1, s.28], Günbəgündən artır idi şöhrəti [1, s.46].

Yer zərfləri - O gecə orada istirahət etdik [1, s.64], Dövr eyləyirəm sağü-solunda [1, s.5].

Miqdar zərfləri - Şahnigarın zövcinə çox töhmət edirlər [1, s.49], Və o böyük qütbdən feyziyab olanlar dəxi az deyildir [1, s.54].

Feil. Arxaik feillər

Urmaq (vurmaq) - Urdum, urdum deyirsən gözlədiyən xəncərin [1, s.116],

Ünləmək (yüksək səslə çağırmaq) - Bizlər keçmişdə gözü bağlı quş kibi hər tərəfə ünləyirdilər isə o tərəfə gedirdik [1, s.33].

Bulunmaq (var olmaq) - ...Hacı İbrahim əfəndi və mən yeyib-içib bulunurduq [1, s.74], Qandırmaq (anlatmaq) - ...çar hökumətinə qandırmışlar ki, guya Şeyx Mirhəməzə əfəndi şeyxlik edir [1, s.51], Uymaq (bənd olmaq) - Sənin mənkuhən Mirhəməzə adlı bir cavanə uyubdur [1, s.49], Varmaq (getmək) - Əcəb bir məclisə vardım, bütün sərməst-layəqəl [1, s.136], Qatlanmaq (dözmək) - Gəldikcə bəlayi hicrə, qatlan [1, s.3], Saqındırmaq (çəkəndirmək) - ...nəsihətlərlə onu başa salmaq, qəflətdən saqındırmaq hər bir fərdin borcudur [1, s.35], Qonuşmaq (danışmaq) - ...bir-birindən aralı oturub söhbətə məşğul ikən mehribanə qonuşurdular [1, s.49], Bulmaq (tapmaq) - Cənabi-həqq bir kimsəyə tövfiqini rəfiq etməsə, ol kimsə hidayətə yol bulmayacaqdır [1, s.84].

Düzəltmə feillər. Adlardan (isim, sifət, say, zərf və əvəzlilərdən) feil düzəltmək üçün, əsasən, aşağıdakı şəkildə istifadə olunur [5, s.182].

1. -la, -lə. Fəryad-fəğanə başladım mən [1, s.19], Əsla bir söz gözləməyib o ki var nifrın etmişdir və lənətə səzavar görmüşdür [1, s.56].

2. -t, -ət. Bu şəkilçi öz mənasına görə -la, -lə şəkilçisinin sinonimidir [9, s.130].

Amma ki, gözətlə, bulma övham [1, s.3].

3. -lan, -lən. Biri o birindən get-gedə soyuyub aralanırlar [1, s.40], Və qeyri av köpəkləri tərbiyələndirib av vaqtı avı vurduqda dutub gətirib sahibinə verir [1, s.31].

4. -laş, -ləş. Rahatlaşdıq [1, s.77], İçdikcə gözəlləşir cəmalı [1, s.26].

5. -a, -ə. Gərđişi-əflaki seyr et, gör nə hikmətlər açıb,

Varımı bilmək dilərsən sən anın nəqşindən al [1, s.179].

6. -al, -əl, -l. Bir neçə vaqt dincəldik [1, s.75], baş daşı iki metrə boyu başı üstünə dikəldi [1, s.77].

Feildən feil düzəltmək üçün, əsasən, aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə olunur [5, s.184]:

1. -ıl, -il, -ul, -ül. Açılıbdır qızılğüllər yarın o gül yanağında [1, s.203].

Seçildin qəflət əhlindən, həqiqət babını açdın [1, s.134].

2. -dır, -dir, -dur, -dür. Gəzdirir saqi piyalə, verə məstanələrə [1, s.138].

3. -ış, -iş, -uş, -üş, (-ş). Alışdım cızbəciz yandım fəraği-atəşi-yarə [1, s.126].

4. -ın, -in, -un, -ün, (-n). Bilinməz sirri-mövladır, gəzir her yerdə peydadır [1, s.196].

5. -it, -it, -ut, -üt, (-t). Nahəq yerə aldatma xəlqi, aman ey vaiz,

Ağlatma gəl, et tövbə, olmaz iman, ey vaiz [1, s.158].

6. -ar, -ə. Ləduñni bəhrinə daldın, çıxarırsan dürri-əzhər [1, s.134].

Mürəkkəb feillər. Divanda mürəkkəb feillər aşağıdakı şəkildə işlənmişdir.

Köməkçi feillərlə düzələnələr [9, s.132].

Eylə - Sufiyi biməzəyi təkyədə lal eyləmişəm [1, s.191].

Hər iki tərəfi Azərbaycan sözü olan feil [1, s.132] - Qul eylədi anı, bil əsirdi [1, s.16].

Birinci tərəfi alınma söz olan feil - Sən xəlc eylədin bu kainatı [1, s.2].

Et, eylə köməkçi feilinin bəsit növüdür - Bir zərbədə anı etdi irşad [1, s.16].

Ol - Açmışam çox pərdələr, könlüm ana heyran olur [1, s.128].

Meyi-variyyət üçün, oldu şeytani-məğrur [1, s.135].

Qıl - Mələrlər qətlgahında nəzər qıl [1, s.132], Viraneyi-xilqətə güzər qıl [1, s.5].

Durmaq feilinin indiki zamanını bildirən durur feili mürəkkəb feil düzəltmək qabiliyyətini itirmişdir. O, müəyyən bir inkişaf xətti keçərək şəkilçiləşmişdir [9, s.135].

Məndən irəğ eyləmə camalın,

Məlumdurur aşikar kamalın [1, s.27].

İdi, imiş - Təbi anın sel kimi daşar idi [1, s.47], Yüzündə xalı da var imiş [1, s.48].

Müstəqil feillərlə düzələn mürəkkəb feillər: Belə feillərin birinci tərəfi feili bağlama şəklinə, ikinci tərəfi isə feilin əmr və ya ümumiyyətlə xəbər şəklinin müxtəlif zamanlarında işlənir [9, s.137].

Axtarib tapmışam ancaq, o gözəl meydəhəni [1, s.218], Rəhmə gəldi, açdı pərdə, qımışaraq güldü mana [1, s.201], Görüşəndə başladı məni hədələməyə [1, s.72].

Nəticə. Divan üzərində aparılan tədqiqat göstərir ki, Camal ağa Dilbazi dərin elmi biliklərə sahib olmaqla bərabər, şərq dillərinə də yüksək səviyyədə yiyələnmişdir.

Divanda yer alan bədii örnəklərdən də göründüyü kimi, müəllif fars dilini mükəmməl bildiyindən farsdilli klassikanın bütün Şərqdə sevilən nəhəngləri - Firdovsi, Sədi, Hafiz, Fəridəddin Əttar, Nizami Gəncəvi, türkdilli klassikanın nəhəngi Məhəmməd Füzuli və onun öz müasiri Mirhəməzə Nigari poeziyasının heyranıdır (hər iki şairə nəzirələri var).

Klassik divan ədəbiyyatının qafiyə bankı ilə məhdudlaşdığını, bu dairəyə qapanıb qaldığı da gözdən qaçmır, bu da görünür, müəllifin klassikanın güclü təsiri altında olmasından doğur. Amma onun dilində saf türkcənin qonuşduğu Qazax mühitinin təsiri də özünü açıq hiss etdirir. Bir sözlə şairin dili başlıca olaraq Azərbaycan canlı xalq dili əsasında inkişaf etmişdir.

Camal ağa Dilbazinin “Divani-fəsahe”nin dili dilimizin qüdrətini, insan mənəviyyatını, daxili hiss və həyəcanları aydın və parlaq bir şəkildə ifadə edən söz ehtiyatını nümayiş etdirir. Çünki söz yalnız məfhumun maddi varlığı forması deyil, həm də təfəkkür silahıdır.

Ədəbiyyat

1. Camal ağa Dilbazi (Giryan) (2014), Divani-Fəsahe. Bakı, 320.
2. Cəfərov M., Ramizov S. (2009), Ağıla və Qəlbə İşıq Saçan Sözlər. Bakı, Nurlar Nəşriyyat Poliqrafiya Mərkəzi, 568.
3. Cəlil M., Xəlilov P. (1972), Ədəbiyyatşünaslığın Əsasları. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 279.
4. Eyvazova R. (1983), Kişvəri “Divan”ının Dili. Bakı, Elm nəşriyyatı, 138.
5. Əhmədov Ə., Hacıyev T.M., Şahbazova Z.Ə., Miriyev A.F., Vəliyeva M.H., Hüseynova S.M., Əhmədova S.B., Zeyniyeva S.C., Ellazov F.C., Veysəlov G.M., İbrahimov S.H., Hüseynov M.Ə., Əliyeva R.K. (2013), Azərbaycan Dili. Bakı, 638.
6. Hacıyev T., Vəliyev K. (1983), Azərbaycan Dili Tarixi. Bakı, Maarif, 187.
7. Həsənov H. (1984), Söz və Ad. Bakı: Maarif nəşriyyatı, 96.
8. Məmmədov Ə.Ə. (2013), Ərəb Dili. Bakı, 712.
9. Mirzəzadə H. (1990), Azərbaycan Dilinin Tarixi Qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 376.
10. Nağısoylu M., Zeynalı M. (2009), Azərbaycan Dili. Araz kursları yayınları, 5, 252.
11. Nağısoylu M., Zeynalı M. (2010), Azərbaycan Dili. Araz kursları yayınları, 4, 223.
12. Rəfili M. (1958), Ədəbiyyat Nəzəriyyəsinə Giriş. Bakı, 138.